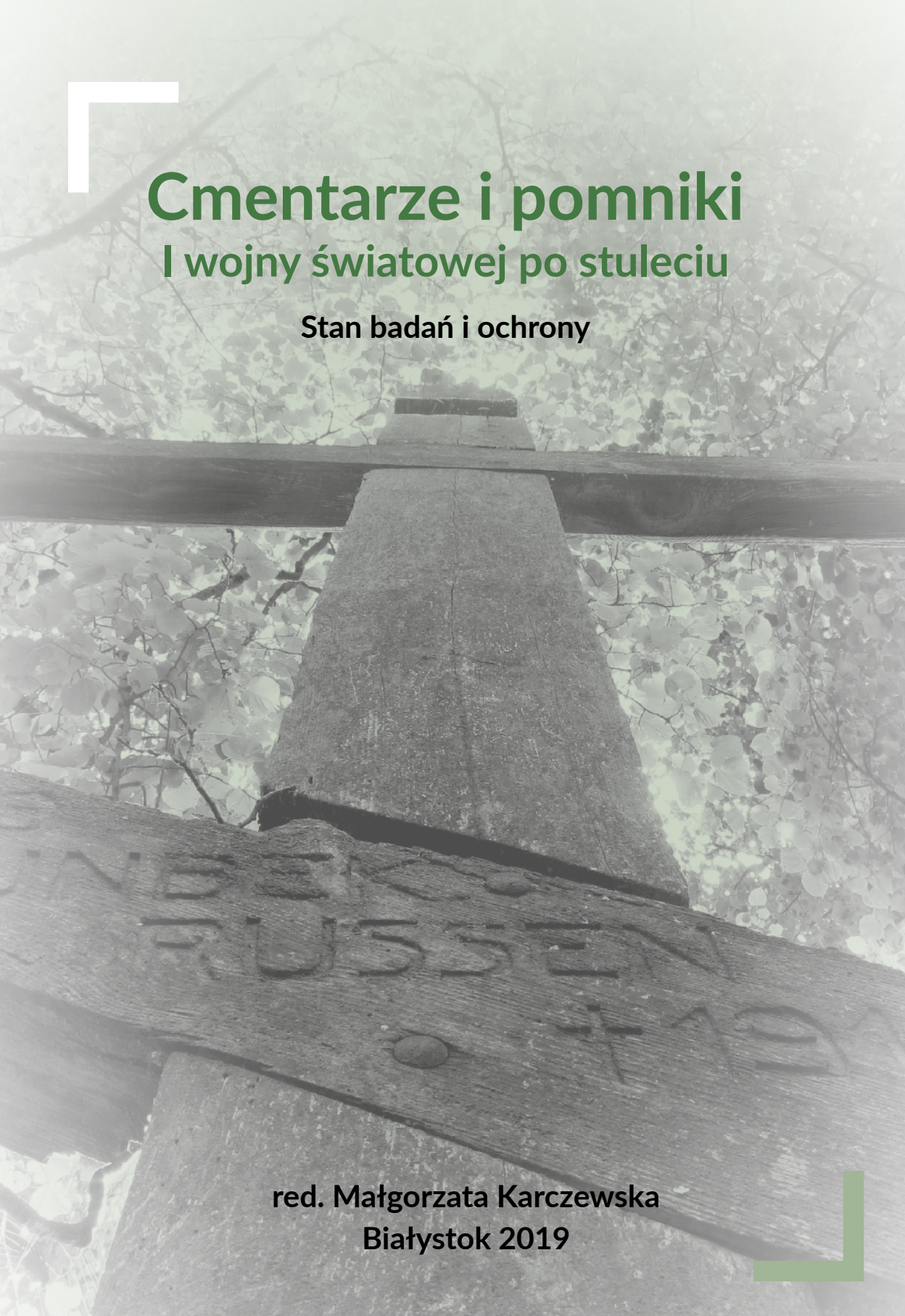

Cmentarze i pomniki I wojny światowej po stuleciu

Stan badań i ochrony

red. Małgorzata Karczewska
Białystok 2019

Recenzent:

dr hab. Jarosław Centek

Wydanie sfinansowane ze środków Narodowego Instytutu Wolności w ramach programu Fundusz Inicjatyw Obywatelskich na lata 2014-2020

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część tej książki nie może być powielana ani rozpowszechniana za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych – bez pisemnej zgody autorów i wydawcy.

Na okładce:

Krzyż na mogile zbiorowej żołnierzy armii rosyjskiej na cmentarzu ewangelickim w Siedliskach, pow. giżycki. Fot. M. Karczevska

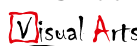
© Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej i autorzy 2019

ISBN 978-83-950711-4-0

Wydawca:

Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej, seria Archeologia Pamięci, t. VIII

Skład i łamanie:

 biuro@v-arts.pl

Druk:

Drukarnia Prymat, Białystok

SPIS TREŚCI

Od redakcji	5
Andrzej Masłoń	
Historia cmentarza wojennego przy lazarecie w Rastenburgu/Kętrzynie	7
Jacek Czaplicki, Małgorzata Karczewska	
Cmentarze Wielkiej Wojny wokół Uroczyska Karaska w Puszczy Kurpiowskiej. Stan rozpoznania i ochrony	39
Marcin Czarnowicz, Agnieszka Ochał-Czarnowicz	
Cmentarze wojenne w masywie Kamienia nad Jaśliskami.	67
Michał Budnik	
Wojenne i jenieckie cmentarze w okresie I wojny światowej w Wielkopolsce. . .	83
Anna I. Zalewska, Dorota Cyngot, Jacek Czarnecki	
Nieoczywiste miejsca (w) pamięci w aktualnych granicach gminy Nieborów w świetle danych archiwalnych, teledetekcyjnych i archeologicznych.	89
Maciej Karczewski	
Cmentarz forteczny i wojenny (?) twierdzy Osowiec. Materiały inwentaryzacyjne	121
Karolina Ćwiek-Rogalska	
Jak badać pomniki ku czci poległych i zaginionych w I wojnie światowej na „Ziemiach Odzyskanych”?	161
Rafał Figiel	
Historia i współczesność upamiętnień poległych miasta Schivelbein.	177

Od redakcji

Od kilku lat, w Europie coraz powszechniejsza staje się idea nauki obywatelskiej (*Citizen Science*), w której główną rolę odgrywa społeczna działalność osób niezwiązanych zawodowo z konkretną dyscypliną naukową, jednak intensywnie działających na rzecz jej rozwoju i upowszechniania wyników badań. Z oczywistych względów działalnością taką nie są objęte dyscypliny wymagające dostępu do skomplikowanych urządzeń, związane ze znaczną odpowiedzialnością za życie i zdrowie ludzi czy bezpieczeństwo społeczeństw. Najlepszymi polami do współpracy pomiędzy badaczami profesjonalnymi i społecznymi są nauki humanistyczne, w tym nauki o przeszłości. Sprzyjają temu coraz większe zasoby źródeł historycznych i publikacji dostępnych w repozytoriach cyfrowych. Jednak poza tą kategorią danych, równie ważne są prace terenowe i znajomość lokalnych uwarunkowań, tradycji oraz zaufanie mieszkańców, którzy są depozytariuszami pamięci. Te wszystkie przymioty posiadają badacze społeczni.

Spółeczny ruch naukowy rozwija się w Polsce od dekady, jednak jak dotąd pozostawał on na marginesie. Osiągnięcia badaczy społecznych, szczególnie zajmujących się badaniami nad przeszłością i dziedzictwem, są tak znaczące, że ich wyniki powinny być upowszechniane na równi z efektami prac akademickich. Jest to szczególnie istotne w przypadku badań nad dziedzictwem kulturowym I wojny światowej, gdyż temat ten często pozostawał na marginesie badań prowadzonych przez badaczy instytucjonalnych.

W dniach 15-16 czerwca 2019 r., w Kętrzynie odbyła się konferencja *Miejsca pamięci I wojny światowej po stuleciu*. Organizatorami było Towarzystwo

Miłośników Ziemi Kętrzyńskiej im. Zofii Licharewej i Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej w Białymstoku. Było to drugie spotkanie społecznych i instytucjonalnych badaczy dziedzictwa Wielkiej Wojny, które skupiło przede wszystkim osoby zainteresowane tematyką upamiętniania poległych żołnierzy. Zainteresowania uczestników obejmowały teren całej Polski, jednak ze szczególnym naciskiem na Polskę centralną, północną i północno-wschodnią, czyli obszary, na których badania związane z dziedzictwem Wielkiej Wojny pozostawały do niedawna na marginesie. Książka, którą trzymacie państwo w ręku, jest efektem tego spotkania i prezentuje stan wybranych badań nad upamiętnianiem poległych w czasie I wojny światowej, prowadzonych przez badaczy społecznych i profesjonalnych.

Historia i współczesność upamiętnień poległych miasta Schivelbein¹

Parafia św. Michała Archanioła w Świdwinie

Pierwsza wojna światowa była jednym z najkrwawszych konfliktów w dziejach ziemi. Nowoczesne technologie zaprzężone w służbę militaryzmu przyniosły krwawe żniwo liczone w milionach ofiar. Konflikt, który wbrew początkowym przewidywaniom wielu i zapewnieniom zachęcających ochotników do wstępowania w szeregi armii, przeciągnął się już nawet nie na miesiące, ale i na lata, zaowocował nie tylko zmianami na politycznej mapie świata, ale tysiącami cmentarzy rozsianych po całej kuli ziemskiej. Polegli żołnierze wszystkich armii spoczęli najczęściej tysiące kilometrów od swojego rodzinnego domu, pozostawiając pogrążone w żałobie rodziny, daremnie oczekujące mających powrócić w chwale bohaterów. Powracały jedynie komunikaty – został ranny... dostał się do niewoli... zaginął bez wieści... poległ... zmarł w niewoli. Wielu spoczęło na urządzanych początkowo pośpiesznie polowych cmentarzach, w grobach zaopatrzonych czasem w krzyż i skromną tabliczkę z imieniem, nazwiskiem i numerem pułku, a niekiedy w bezimiennych zbiorowych mogiłach. Bywało i tak, że szczątków rozsianych po leżącej między okopami *ziemi niczyjej* nikt nie zbierał – gdzieniedzie spoczywają do dziś, ledwie przysypane, tam gdzie przyjęła je ziemia, zapomniane i mijane obojętnie przez leśnika czy nie podejrzewającego ich obecności turystę. Bardzo szybko zaczęto zastanawiać się jak oddać

¹ Dawna, niemiecka nazwa Świdwina. Po zakończeniu II wojny światowej miasto pierwotnie nosiło nazwę Świbowina, później rozporządzeniem wprowadzono nazwę Świdwin (patrz: Rozporządzenie Ministrów: Administracji Publicznej i Ziem Odzyskanych z 7 maja 1946 r., M.P. z 1946 r. nr 44, poz. 85, s. 1.

w sposób godny cześć poległym i utrwalić pamięć o tych, którzy nigdy nie powrócili w rodzinne strony. Owa troska miała podwójny charakter. Pierwszym² zadaniem jakie postawiły sobie prawie wszystkie strony konfliktu było planowe urządzenie cmentarzy wojennych w miejscach, gdzie spoczęli żołnierze, a w niektórych przypadkach tworzenie ich zupełnie na nowo, jako cmentarzy komasacyjnych, na których miały spocząć ciała ekshumowane z mniejszych nekropoli³. To jednak nie zaspokajało wszystkich potrzeb. Jak bowiem pocieszyć rodziny, którym być może nigdy nie będzie dane odwiedzić grobu syna czy męża. Jak umożliwić im żałobny religijny rytuał – zapalenie znicza, złożenie wieńca czy możliwość odmówienia modlitwy o wieczny pokój we wspólnocie z której zmarły pochodził. Ratunkiem była komemoracja – sporządzenie symbolicznego grobu – umieszczonego na przykościelnym cmentarzu pomnika, zawieszanej w świątynnej nawie epitafijnej tablicy czy też odlanie poświęconego poległym z danej miejscowości dzwonu⁴. Na taką komemorację często składała się cała miejscowość czy też gmina. W zależności od stopnia zamożności fundatorów były one urządzone z przepychem, według projektu znanych artystów, bądź też bardzo skromnie, a przy ich wykonaniu pracował jedynie lokalny kamieniarz czy stolarz, wykonując zadanie na miarę swoich możliwości⁵. W każdym jednak wypadku starano się, by pomnik był trwały i przez długie lata od zakończenia wojny przypominał o poległych, ostrzegając jednocześnie przed grozą, jaką niesie za sobą totalna wojna. Takich upamiętnień było wiele także na ziemi pomorskiej – w każdym mieście, w każdej większej wiosce. Po drugiej wojnie światowej, po zmianie granic i migracjach ludności, pomniki poległych znalazły się w sytuacji, kiedy to ci, dla których je stawiano odeszli, przyszli zaś na to miejsce inni, dla których stanowiły one element obcy, kojarzący się nie z Wielką Wojną (której zresztą nie traktowano jak swojej), lecz po prostu z Niemcami i tym co niemieckie. Tak stały się elementem dziedzictwa obcego, niechcianego, odrzuconego lub trudnego⁶. Bardzo niewielka część z nich przetrwała w niezmienionym stanie, część (zwłaszcza postawione na terenie przykościelnym) zaadaptowano na kapliczki, niejednokrotnie usuwając

² Autorowi nie chodzi tu o pierwszeństwo chronologiczne, ale o przyjęte na potrzeby tego opracowania pierwszeństwo w szeregu wariantów upamiętnień, ze względu na jego bezpośredni związek z miejscem śmierci i ciałem poległego.

³ Por. Dokumentation über deutsche Kriegsgräber aus dem Ersten Weltkrieg: <http://wwii.german-docs.inrussia.org/de/nodes/2154-akte-16-dokumentation-uber-deutsche-kriegsgraber-aus-dem-ersten-weltkrieg#page/1/mode/inspect/zoom/5> (dostęp 10.11.2019)

⁴ M. Bonowska, *Przemijanie. Śmierć, pogrzeb i życie pozagrobowe w wyobrażeniach mieszkańców Pomorza Zachodniego na przełomie XIX i XX wieku*, Poznań 2004, s. 165-172.

⁵ Ibidem, s. 165.

⁶ M. Zawila, *Dziedziczyństwo przedwojennych cmentarzy na terenach postmigracyjnych Polski*, Kraków 2019. Autorka odnosi te pojęcia do starych cmentarzy ewangelickich, ale wydaje się, że można je, przez analogię ich losów, zastosować także do pomników pierwszowojennych.

umieszczone na nich listy poległych, część zniszczono całkowicie lub zakończono, dokonując w ten sposób nie tylko swego zamachu na tożsamość pierwotnego dla nich kręgu społecznego, ale jak gdyby *grzebiąc zwłoki* tego co minione i co nigdy nie powinno powrócić. Miało to miejsce także w mieście noszącym obecnie nazwę Świdwina, a dawniej *Schivelbein*.

Pod względem historii i współczesności upamiętnień poległych jest Świdwin miejscem ciekawym z kilku względów. Najpierw dlatego, że istnieje do dziś w jego przestrzeni jedna komemoracja starsza niż I wojna światowa, uświadamiając badaczowi, że zanim doszło do hekatomby Wielkiej Wojny, wcześniej miały już miejsce konflikty, w których ginęli pochodzący z *Schivelbein* żołnierze. Na placu, noszącym obecnie imię Jana Pawła II wznosi się zwieńczony krzyżem pomnik, na którym wiszą tablice ku czci papieża – Polaka. Starsi mieszkańcy, pierwsi powojenni osadnicy, wspominają jednak, że kiedy przybyli do miasta, na pomniku nie było krzyża, lecz statua cesarza Wilhelma. O tym, że był to nie tylko pomnik władcy, podobny do tych, jakie stały w pobliskim Białogardzie czy Drawsku Pomorskim, świadczy pocztówka z początku wieku, na której jest on określony mianem *Krieger-Denkmal* czyli pomnik wojenny, zaś na jednym z jego boków widnieje wyraźny wizerunek Krzyża Żelaznego.

Ryc. 1. Pocztówka z początku XX w. przedstawiająca pomnik przed urzędem pocztowym w Świdwinie

Ryc. 2. Pomnik ku czci poległych w wojnie francusko-pruskiej, obecnie pomnik Jana Pawła II Fot. Rafał Figiel, 2019 r.

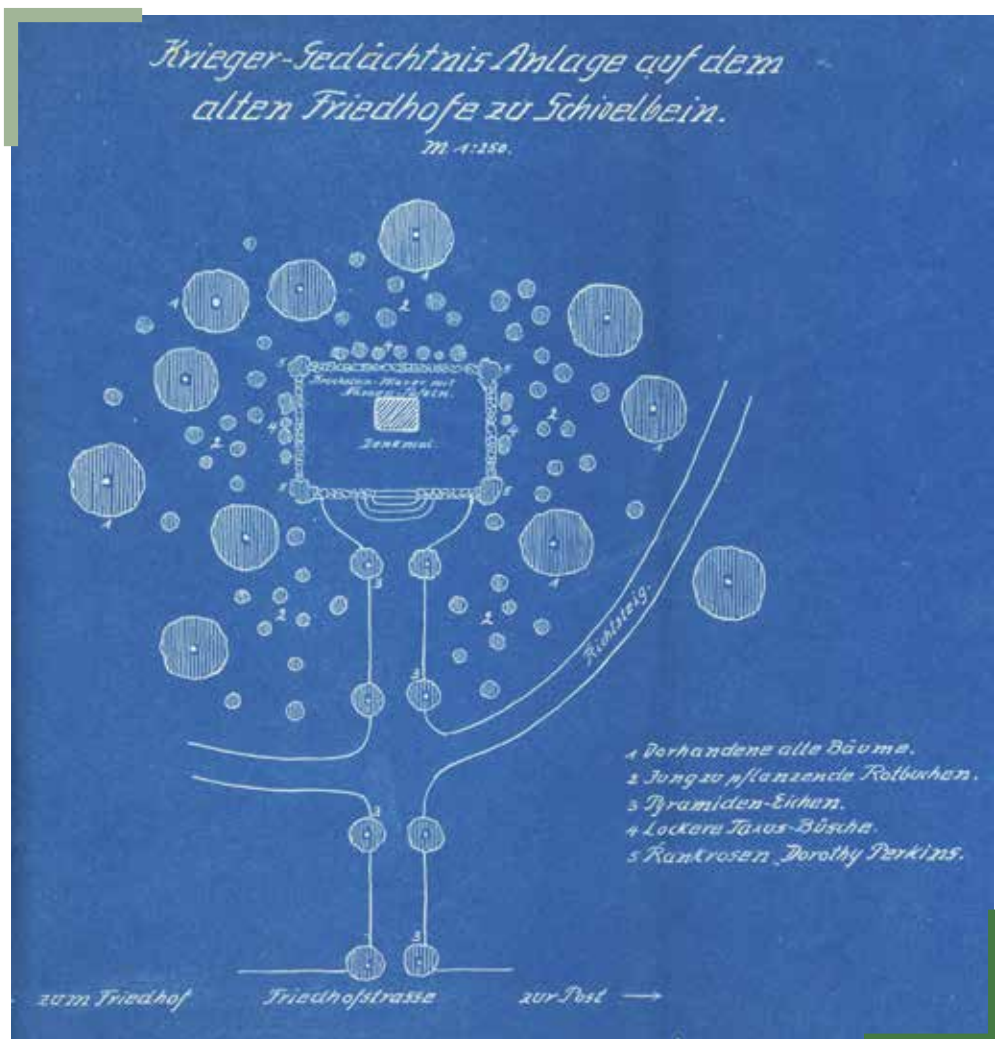
Powiększenie tej i innych pocztówek pozwala dostrzec umieszczone na bokach pomnika listy poległych, najprawdopodobniej z wojny francusko-pruskiej 1870-1871 r., których nazwiska niestety można dziś odtworzyć jedynie na podstawie list strat i kronik pułkowych, gdyż oryginalne tablice zaginęły⁷. Czy nie chciano gruntownie przerabiać istniejącego pomnika, czy też postanowiono rozdzielić upamiętnienia poległych, którymkolwiek z tych powodów się kierowano, w latach dwudziestych XX wieku postanowiono stworzyć osobną komemorację dla żołnierzy, których miasto straciło w Wielkiej Wojnie. Z tego czasu pochodzi dokument zatytułowany *Gutachten über die Wahl und Ausgestaltung des Platzes für ein Kriegergedächtnismal in Schivelbein* czyli *Ekspertyza dotycząca wyboru i ukształtowania miejsca dla pomnika wojennego w Schivelbein*⁸. 9 maja 1922 roku zebrali się celem oględzin i wyboru odpowiedniego miejsca: burmistrz *Schivelbein*, przewodniczący rady miejskiej, zastępca komitetu budowy pomnika, architekt miejski i architekt powiatowy. Po naradzie, będącej zapewne wypadkową i zwieńczeniem wcześniejszych ustaleń, postanowiono przeznaczyć pod budowę pomnika teren tzw. starego cmentarza (obecnie jest to Park Solidarności, położony u zbiegu ulic Cmentarnej i Armii Krajowej), który w tym czasie nie był już raczej używany jako miejsce pochówków, przy czym odrzucono propozycje innej lokalizacji (przy szkole rolniczej). Projekt⁹ miał kształt prostokątnego placu, o wymiarach 15x10 metrów, który miał być otoczony murem z kamieni polnych o wysokości 1 metra. Postanowiono wykorzystać do budowy kamienie z dawnych murów miejskich, jak również z bruku przylegającej do starego cmentarza *Friedhofsstrasse*¹⁰, który przy okazji chciano zastąpić nową nawierzchnią. Przy projektowaniu brano pod uwagę dostępność i widoczność komemoracji, dlatego miała być ona zwrócona główną stroną do wspomnianej wyżej ulicy. Mur wokół obelisku miał zostać wyłożony płytami z kamienia wapiennego, z wyrytymi nazwiskami poległych, nazwami jednostek wojskowych do których należeli oraz datami i miejscami śmierci. Sam obelisk miał zostać zrealizowany według odrębnego projektu szczecińskiego architekta Dahla. Szczegółowość zaleceń dotyczących roślinności wskazuje na fakt, że również ona miała stanowić ważny element honorujący tych, którym pomnik był poświęcony. Postanowiono o pozostawieniu starodrzewu cmentarnego (za wyjątkiem kilku mało wartościowych klonów) i dosadzeniu

⁷ Wielu żołnierzy z *Schivelbein* służyło w 9 Pułku Grenadierów z Kołobrzegu. Nazwiska poległych w wojnie 1870-1871 można znaleźć nie tylko na listach strat, ale także w kronice pułku – E. Petermann, *Geschichte des Colbergischen Grenadier-Regiments Graf Gneisenau (2. Pommersches)* nr. 9, Berlin 1889, patrz też dodatek A na końcu artykułu.

⁸ Dokładnie nosi on datę 10 maja 1922 roku. Por. Archiwum Państwowe w Szczecinie [APS]: *Berachtung für Kriegererhung*, Kreis Schivelbein, vol. I, 1920-1925, sygn. 3996, strony niepaginowane.

⁹ Pomnikiem w założeniu miał być nie tylko obelisk, ale również otaczający go teren i użyta do obsadzenia odpowiednio dobrana roślinność.

¹⁰ Obecna nazwa – Cmentarna – jest tłumaczeniem dawnej nazwy niemieckiej.

Ryc. 3. Projekt pomnika i parku przy Friedhofsstrasse

Źródło: Beratung...

dębów piramidowych oraz czerwonych buków, żeby nadać pomnikowi odpowiednią oprawę, zaplanowano też obsadzenie muru cisami i krzakami róż odmiany *Dorothy Perkins*. Członkowie komisji zalecili również likwidację niepotrzebnych alejek cmentarnych, żeby pomnik pozostał w spokojnym zielonym otoczeniu i wytyczenie jedynie szerokiej ścieżki od *Friedhofsstrasse*, umożliwiającej dojście do pomnika.

Ekspertyza jest jedynym dokumentem pozwalającym dziś ocenić wymiar pomnika, ponieważ koncepcja z niewiadomych przyczyn nie została zrealizowana. Wskazuje na to zarówno brak jakichkolwiek śladów istnienia takiego założenia w terenie, jak również fakt, iż w latach

Ryc. 4. Pocztówka przedstawiająca pomnik poległych przy świdwińskim zamku

Ze zbiorów Huberta Sapala

Ryc. 5. Brama wjazdowa do zamku i miejsce gdzie stał pomnik

Fot. Rafał Figiel, 2019 r.

trzydziestych XX w. pojawił się w mieście inny pomnik, którego stawianie jako drugiej, odrębnej komemoracji poświęconej tym samym poległym nie miałoby najmniejszego sensu. Monument o którym mowa został ustawiony przed bramą wjazdową starego zamku joannitów. Wykonano go z kamienia lub betonu w formie ściętego ostrosłupa zwieńczonego Krzyżem Żelaznym, z wykutym orłem. Uroczyste odsłonięcie miało miejsce 17 października 1937 roku. Był to już czas, kiedy Niemcy znajdowały się we władzy narodowego socjalizmu, którego piętno odciskało się także na wznoszonych w tym czasie pomnikach, poświęconych poległym w pierwszej wojnie światowej i to nie tylko ze względu na styl, w jakim je tworzone, ale i treść inskrypcji – fałszowano bowiem listy poległych, usuwając z nich nazwiska żołnierzy żydowskich. Taka sytuacja miała miejsce w *Schivelbein* – na pomniku zabrakło w efekcie danych siedmiu poległych¹¹.

¹¹ Pełna lista poległych, zawierająca zarówno nazwiska z pomnika jak i usunięte, uzupełniona dzięki liście poległych żołnierzy żydowskich, znajduje się w dodatku B na końcu artykułu.

Po 1945 roku miasto *Schivelbein* znalazło się na tzw. Ziemiach Zachodnich i Północnych¹², przynależnych odtąd do Polski. Pomniki poległych opatrzone inskrypcjami w języku niemieckim stały się częścią dziedzictwa obcego, które nie dawało się w ówczesnej politycznej rzeczywistości oswoić. Wielopłaszczyznowe procesy zawłaszczania i niszczenia tych pozostałości przebiegały od lat czterdziestych do nawet lat osiemdziesiątych¹³. Pomnik stojący przed zamkiem został przewrócony i zakopany, dziś znajduje się pod nowym parkingiem¹⁴.

Współczesność monumentów świdwińskich stawia pytanie o los pomników poświęconych poległym w pierwszej wojnie światowej żołnierzom armii niemieckiej¹⁵. Czym są? Wielu nadal traktuje je jako coś, o czym w najlepszym wypadku nie warto rozmawiać, dla wielu ich *uporczywa* obecność stanowi nadal *kamień obrazy*. Na szczęście daje się od pewnego czasu zauważyć w społeczeństwie wzrost zainteresowania przeszłością w ogóle, a co za tym idzie jej śladami materialnymi. Może warto i pomniki poległych w I wojnie światowej zaliczyć do grona owych *zabytków bez żadnej wartości*, o których pisze prof. Andrzej Szpociński, iż *wzbudzając przez samą swą obecność poczucie dawności, trwania i przemijania, mogą stymulować jednocześnie emocje wynikające z poczucia więzi z tymi, którzy żyli tu kiedyś, którzy chodzili po tych samych brukach, dotykali tych samych klamek i drzwi, czytali te same napisy, z ludźmi, których dawno już nie ma i o których nic więcej nie wiemy*¹⁶. Może uda się wreszcie porzucić resentymenty, wynikające dziś bardziej chyba z zacierzwienia politycznego, niż osobistego poczucia wyrządzonej krzywdy i spojrzeć na te symboliczne nagrobki nie jako na ślady poniemieckie, ale po prostu ślady historii, które warto ocalić?

¹² Problem nazewnictwa terenów o których mowa jest nadal mocno dyskutowany, por. E. Kledzik, M. Michalski, M. Praczyk, *Nowe narracje o „Ziemiach Odzyskanych” – propozycje*, [w:] „Ziemie Odzyskane”. W poszukiwaniu nowych narracji, red. E. Kledzik, Poznań 2018, s. 9-29.

¹³ Np. będąca w posiadaniu miejscowego regionalisty Zbigniewa Czajkowskiego, dawna dokumentacja Urzędu Powiatowego w Świdwinie, dotycząca likwidacji starych cmentarzy ewangelickich (maszynopis z datą 10.04.1974), notuje takie wytyczne: *...stwierdza się, że nie tylko na cmentarzach poniemieckich można trafić na ślady poniemieckie. Np. we wsi Wiesław na trasie przelotowej Drawsko – Kołobrzeg przy kościele stoi dość duży obelisk z napisami niemieckimi i wykutymi rysunkami kamiennymi przedstawiającymi tzw. „żelazny krzyż”, w miejscowości Krzycko za gorzelnią znajduje się dość duży obelisk na cześć poległych żołnierzy niemieckich w I-szej wojnie światowej, w miejscowości Słowieńsko – za wsią w lesie znajdują się trzy duże głazy z napisami niemieckimi prawdopodobnie pozostałości po grobie rodzinnym. Należałoby zatem objąć likwidacją i tego rodzaju pozostałości.*

¹⁴ Nie udało się autorowi ustalić nawet przybliżonej daty tego faktu.

¹⁵ Problem ten w mniejszym chyba stopniu dotyczy komemoracji starszych, które zachowały się jedynie w niewielu miejscach na Pomorzu.

¹⁶ A. Szpociński, *Miejsca pamięci (lieux de memoire)*, Teksty Drugie nr 4, 2008, s. 18-19, wersja cyfrowa: http://rcin.org.pl/Content/50928/WA248_67233_P-I-2524_szpocinski-miejsca.pdf

Dodatek A

Lista strat żołnierzy z *Schivelbein* w wojnie francusko-pruskiej 1870-1871

- BORCHARDT August, Füsilier, 12 kompania 2. Pommersches Grenadier-Regiment Nr. 9, ciężko ranny pod Champigny 2.12.1870
- DOROW August, Füsilier, 12 kompania 2. Pommersches Grenadier-Regiment Nr. 9, poległ pod Champigny 2.12.1870
- GARCH Hermann, Grenadier, 8 kompania 2. Pommersches Grenadier-Regiment Nr. 9, poległ pod Mont Mesly 30.11.1870
- GESKE Wilhelm, Füsilier, 11 kompania 2. Pommersches Grenadier-Regiment Nr. 9, ciężko ranny pod Pontarlier 1.02.1871
- HOLLSTEIN Wilhelm, Unteroffizier, 7 kompania 2. Pommersches Grenadier-Regiment Nr. 9, lekko ranny pod Pontarlier 1.02.1871
- KELLER Alb. (Albert?), Gefreiter, 8 kompania 2. Pommersches Grenadier-Regiment Nr. 9, lekko ranny pod Champigny 2.12.1870
- MÜLLER Hermann, Füsilier, 11 kompania 2. Pommersches Grenadier-Regiment Nr. 9, lekko ranny pod Champigny 2.12.1870
- PONATH Jul. (Julius?), Grenadier, 8 kompania 2. Pommersches Grenadier-Regiment Nr. 9, lekko ranny pod Champigny 2.12.1870
- REINKE Wilhelm, Pionier, 1. Festungs-Pionier-Kompagnie, zaginiony pod Haute-Perres pod Belfort, 26-27.01.1871
- SAß Friedrich, Unteroffizier, 11 kompania 2. Pommersches Grenadier-Regiment Nr. 9, ciężko ranny pod Gravelotte 18.08.1870
- SCHOLZ Richard, Pionier, 1 kompania Rheinisches Jäger-Bataillon Nr. 8, zginął pod Saily 15.01.1871
- WENDLAND Heinrich, Grenadier, 5 kompania 2. Pommersches Grenadier-Regiment Nr. 9, ciężko ranny pod Champigny 2.12.1870

Dodatek B

Lista strat żołnierzy z *Schivelbein*, na podstawie broszury wydanej na odsłonięcie pomnika przy zamku (uzupełniona o nazwiska żołnierzy żydowskich, które nie znalazły się na pomniku) za <http://www.belgard.org/Ortsgesch/Schivelbein/Gefallenenlisten.htm>:

1. Żołnierze żydowscy niewymienieni na pomniku:

Nazwisko	Urodzony	Polegli
Hirschberg Josef	6.09.1875	6. 01.1918
Jacobus Joseph	6.08.1893	17.09.1916
Leibholz Gustav	16.02.1878	18.11.1915
Levy Erich	13.11.1890	7.08.1916
Lewinsohn Hans	8.04.1894	3.08.1915
Liegner Alfred	6.09.1893	19.02.1915
Mannheim Siegfried	4.01.1871	25.05.1917

2. Żołnierze wymienieni na pomniku

Nazwisko	Imię	Stopień	Polegli
Becker	Karl	Landwehrmann	20.11.1914
Blank	Otto	Gefreiter	24.10.1914
Bork	Karl	Grenadier	7.10.1914
Dahlke	Otto	Landwehrmann	25.10.1914
Dehnel	Richard	Reservist	14.12.1914
Dobke	Paul	Füsilier	24.08.1914
Dobratz	Otto	Musketier	26.10.1914
Fernau	Albert	Grenadier	4.12.1914
Fischer	Richard	Feldwebel	30.10.1914
Gehrke	Franz	Wehrmann	30.10.1914
Genzke	Paul	Füsilier	24.10.1914
Gramm	Hermann	Landwehrmann	27.11.1914
Gutz	Otto	Gefreiter	20.08.1914
Hanke	Karl	Landwehrmann	30.10.1914
Hollstein	Julius	Landwehrmann	20.11.1914
Kaffke	Julius	Landwehrmann	31.12.1914
Koch	Otto	?	11.09.1914
Kohn	Paul	Kanonier	4.12.1914
Kopplin	Hugo	Reservist	4.11.1914
Korn	Max	Feldwebel	26.08.1914
Krause	Gustav	Grenadier	26.08.1914
Krüger	Hermann		24.11.1914
Mittelstädt	Otto	Musketier	11.11.1914

Nemitz	Alex	Vizefeldwebel	20.10.1914
Perske	Otto	Landwehrmann	20.11.1914
Pfannenbecker	Werner	Musketier	14.12.1914
Richard	Otto	Pionier	13.12.1914
Runge	Albert	Grenadier	8.09.1914
Schreiber	Hellmut	Grenadier	24.10.1914
Steffen	Max	Gefreiter	19.08.1914
Uecker	Hermann	Landwehrmann	28.08.1914
Umnus	Karl	Wehrmann	28.08.1914
Wacker	Franz	Kanonier	6.11.1914
Westphal	Julius	Grenadier	26.08.1914
Wilke	Emil	Grenadier	4.11.1914
Will	Otto	Musketier	3.11.1914
Zernott	Georg	Husar	28.10.1914
Zessin	Emil	Landwehrmann	14.10.1914
Zickuhr	Karl	Landwehrmann	23.10.1914
Zierner	Gustav	Landwehrmann	20.11.1914

1915 r.

Abel	Franz	?	11.02.1915
Balfanz	Gustav	Reservist	6.08.1915
Becker	Gustav	Unteroffizier	24.05.1915
Bork	Wilhelm	Reservist	2.08.1915
Brinkmann	Albert	Reservist	8.12.1915
Dehnel	August	Musketier	30.10.1915
Döge	Robert	Pionier	4.08.1915
Dummer	Albert	Landsturmmann	5.03.1915
Fischer	Wilhelm	Unteroffizier	3.08.1915
Gehrmann	Gustav	Feldw.-Ltn.	16.02.1915
Gömer	Albert	Landwehrmann	21.07.1915
Hartwig	Robert	Dek.-Hdw.	2.12.1915
Heidemann	Emil	Reservist	29.08.1915
Hertzberg	Richard	Landwehrmann	25.02.1915
Kerl	Richard	Reservist	31.01.1915
Kersten	Hermann	Ersatzreservist	25.07.1915
Klabunde	Franz	Unteroffizier	11.01.1915
Klatt	Paul	Gefreiter	10.05.1915
Köpp	Max	Kanonier	1.11.1915
Krahn	Franz	Landsturmmann	27.07.1915
Krüger	Emil	Ersatzreservist	15.03.1915
Krüger	Emil	Ersatzreservist	12.05.1915
Laß	Hermann	Landwehrmann	11.09.1915

Leibholz	Gustav	Landsturmmann	16.11.1915
Litzkow	Albert	Landsturmmann	18.05.1915
Lubenow	Karl	Gefreiter	3.10.1915
Milarch	Otto	Musketier	18.05.1915
Milarch	Gustav	Landsturmmann	19.08.1915
Mittelstädt	Julius	Grenadier	2.02.1915
Oldenburg	Johannes	Musketier	31.10.1915
Olm	Max	?	9.03.1915
Olm	Gustav	?	2.09.1915
Penthin	Paul	Musketier	20.03.1915
Pothin	Robert	Landsturmmann	1915
Prahl	Wilhelm	Gardefüsilier	9.07.1915
Radtke	Hermann	Musketier	13.05.1915
Reinke	Otto	Landsturmmann	30.10.1915
Riepert	Otto	Landsturmmann	12.05.1915
Rißmann	Paul	Musketier	11.01.1915
Rur	Ferdinand	Landwehrmann	24.04.1915
Saul	Walter	Husar	19.02.1915
Schaefer	Rudolf	Gefreiter	12.02.1915
Scheunemann	Heinz	Gefreiter	8.03.1915
Schiefelbein	August	Landsturmmann	30.10.1915
Schimmelpfennig	Max	Feldw.-Ltn.	4.02.1915
Schmidt	Hermann	Landsturmmann	30.10.1915
Siegert	Max	Musketier	3.08.1915
Steffenhagen	Otto	Jäger	24.04.1915
Teßmann	Wilhelm	Landwehrmann	21.04.1915
Teßmann	Emil	Gefreiter	21.08.1915
Teßmann	Karl	Musketier	21.10.1915
Wachholz	Otto	Landsturmmann	30.10.1915
Wenzel	Gustav	Gefreiter	15.01.1915
Wenzel	August	Gefreiter	2.08.1915
Zimmermann	E.	Landwehrmann	24.02.1915
Zitzke	Karl	Gardefüsilier	26.05.1915

1916 r.

Behling	Wilhelm	Gefreiter	15.09.1916
Beneke	Paul	Leutnant	26.10.1916
Bork	Otto	Gardefüsilier	11.11.1916
Damaske	Otto	Reservist	6.02.1916
Dehnel	Reinhold	Ersatzreservist	11.05.1916
Dehnel	Friedrich	Kanonier	4.09.1916
Henke	Emil	Unteroffizier	3.04.1916

Kmitt	Albert	Landsturmmann	2.10.1916
Kohls	Walter	Kanonier	17.06.1916
Kreitlow	Otto	Landsturmmann	2.08.1916
Krüger	Max	Grenadier	26.02.1916
Levy	Erich	Landsturmmann	7.08.1916
Manteuffel	Erich	Musketier	4.09.1916
Meyer	Fritz	Unteroffizier	1916
Mückler	Wilhelm	Musketier	6.03.1916
Peske	Karl	Unteroffizier	26.08.1916
Prochnow	Karl	Füsilier	14.07.1916
Puchstein	Klaus	Musketier	20.08.1916
Rabenhorst	Ernst	Jäger	27.03.1916
Radoll	Gustav	Musketier	1916
Ratz	Emil	Musketier	23.05.1916
Redmann	Julius	Landwehrmann	16.03.1916
Richard	Gustav	Pionier	21.04.1916
Rollka	Karl	Fahrer	22.08.1916
Roßmann	Wilhelm	Landsturmmann	19.09.1916
Rusch	Paul	Grenadier	7.03.1916
Scheutzw	Hans-Joachim	Leutnant	20.07.1916
Schimmelpfennig	Bernhard	Landwehrmann	30.06.1916
Schulz	Franz	Musketier	4.07.1916
Schwenke	Gustav	Musketier	26.03.1916
Seidler	Paul	Flieger	24.09.1916
Sellnow	Oskar	Musketier	18.08.1916
Stark	Erich	Musketier	6.04.1916
Strey	Eugen	Husar	5.11.1916
Völz	Gustav	Landsturmmann	22.09.1916

1917 r.

Brandt	Franz	?	29.03.1917
Butzke	Otto	Füsilier	5.05.1917
Garbe	Ernst	Grenadier	27.09.1917
Gramm	Otto	Musketier	27.08.1917
Grams	Erich	Sergeant	23.03.1917
Graunke	Theodor	Pionier	1.04.1917
Hanke	Reinhold	Musketier	18.01.1917
Junius	Otto	Gefreiter	5.05.1917
Kath	Julius	Gefreiter	22.07.1917
Kliese	Gustav	Gefreiter	13.03.1917
Kranz	Emil	Gefreiter	15.09.1917
Krüger	August	?	8.11.1917

Mannheim	S.	Landsturmmann	25.06.1917
Marquardt	Bernhard	Landwehrmann	22.07.1917
Müller	Robert	Gefreiter	3.05.1917
Pollnow	August	Landsturmmann	22.07.1917
Popp	Gustav	Landsturmmann	25.07.1917
Quade	Albert	Gefreiter	16.08.1917
Radoll	Albert	Grenadier	1917
Radtke	Max	Gardegrenadier	1.12.1917
Rohde	Franz	?	22.07.1917
Rossow	Otto	Ersatzreservist	26.09.1917
Rusch	Fritz	Musketier	3.08.1917
Seidel	Johannes	Hauptmann	4.09.1917
Thorn	Wilhelm	Grenadier	12.09.1917
Treichel	Paul	Landsturmmann	20.08.1917
Urban	Max	Musketier	25.08.1917
Will	Fritz	Schütze	28.01.1917
Will	Walter	Musketier	29.03.1917
Zarbel	Richard	Landwehrmann	29.04.1917
Zirbel	Max	Musketier	30.04.1917

1918 r.

Becken	Fritz	Offizier-Stellvertreter	26.03.1918
Bischoff	Paul	Schütze	10.06.1918
Butzke	Georg	Schütze	6.07.1918
Butzke	Walter	Musketier	3.08.1918
Dettmann	August	Grenadier	24.04.1918
Diekow	Otto	Wehrmann	14.11.1918
Dobratz	Wilhelm	Musketier	28.01.1918
Franz	Georg	Gefreiter	4.07.1918
Friske	Albert	Musketier	21.03.1918
Garbe	Walter	Grenadier	19.06.1918
Genzke	Hermann	Gefreiter	4.09.1918
Gláske	Emil	?	15.12.1918
Gröhn	Hans	Offizier-Stellvertreter	20.12.1918
Guse	Paul	Gefreiter	29.09.1918
Gustmann	Richard	Sergeant	15.07.1918
Hanke	Wilhelm	Kanonier	19.12.1918
Hirschberg	Josef	Landsturmmann	6.01.1918
Hoffmann	Paul	Musketier	8.04.1918
Hohmann	Wilhelm	Musketier	3.11.1918
Jahnke	Emil	Gefreiter	1.04.1918
Kieckhöfer	Heinrich	Kanonier	31.07.1918

Kirchhoff	Heinrich	Reservist	30.04.1918
Klitzke	Max	Musketier	16.03.1918
Klitzke	Karl	Gefreiter	12.09.1918
Koltermann	Paul	Musketier	16.03.1918
Kröning	Wilhelm	Musketier	2.06.1918
Krüger	Otto	Musketier	30.07.1918
Laabs	Fritz	Unteroffizier	30.04.1918
Leist	Karl	Vizefeldwebel	1918
Lenz	Walter	Kürassier	31.10.1918
Lippitz	Emil	Sergeant	3.06.1918
Malewski	August	Trainfahrer	3.11.1918
Meyer	Fritz	Unteroffizier	20.08.1918
Mückler	Gustav	Unteroffizier	8.04.1918
Mückler	Otto	Gefreiter	2.05.1918
Münchow	Karl	Krankenträger	14.04.1918
Radtke	Friedrich	Kanonier	12.11.1918
Riepert	Robert	Pionier	28.05.1918
Rusch	Paul	Füsilier	10.10.1918
Rüthing	Hugo	Unteroffizier	7.09.1918
Saul	Julius	Gefreiter	1.10.1918
Scheunemann	Wilhelm	Landwehrmann	2.08.1918
Scheunemann	Albert	?	24.10.1918
Scheutzw	Fritz	Vizefeldwebel	18.03.1918
Scheutzw	Walter	Unteroffizier	5.09.1918
Schimmelpfennig	Willi	Unteroffizier	26.10.1918
Schlee	Wilhelm	Gefreiter	25.10.1918
Schulz	Erich	Gefreiter	10.04.1918
Steffen	Otto	Gefreiter	9.08.1918
Strey	Karl	Gefreiter	4.05.1918
Stricker	Gustav	Landwehrmann	24.08.1918
Strutz	Ferdinand	Landsturmmann	5.01.1918
Wachsmuth	Fritz	Luftschiffer	29.09.1918
Wegner	August	Landsturmmann	19.04.1918
Zierner	Arthur	Sergeant	28.03.1918

1919 r. i później

Berg	Fritz	Landwehrmann	21.03.1919
Birkholz	Albert	?	11.04.1928
Börner	Alfred	?	18.10.1935
Dorow	Julius	?	30.09.1920
Dunst	August	Wehrmann	24.05.1919
Holzthüter	Friedrich	Kanonier	16.05.1919

Kempin	Hermann	?	15.07.1919
Köppen	Hermann	?	19.03.1920
Mückler	Robert	?	3.03.1920
Mückler	Paul	Musketier	5.07.1920
Neitzel	Hermann	?	10.01.1920
Penthin	Anton	?	26.08.1920
Schimmelpfennig	Paul	Ersatzreserve	19.01.1920
Sterl	Otto	?	8.06.1919

Bibliografia:

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Szczecinie [APS]:

Beratung für Kriegerehrung, Kreis Schivelbein, vol. I, 1920-1925, sygn. 3996, strony niepaginowane.

Dokumentation über deutsche Kriegsgräber aus dem Ersten Weltkrieg: <http://wwii.germandocsinrussia.org/de/nodes/2154-akte-16-dokumentation-uber-deutsche-kriegsgraber-aus-dem-ersten-weltkrieg#page/1/mode/inspect/zoom/5> (dostęp 10.11.2019)

Protokoły kontroli Zarządu Gospodarki Terenami przy Urzędzie Powiatowym w Świdwinie, w dniach 12,13,15 marca oraz 8 i 9 kwietnia 1974 r. w zakresie oceny przebiegu prac likwidacyjnych cmentarzy na terenie powiatu, z załączonymi wykazami, 1974, strony niepaginowane, oryginał w rękach prywatnych.

Opracowania

Bonowska M., *Przemijanie. Śmierć, pogrzeb i życie pozagrobowe w wyobrażeniach mieszkańców Pomorza Zachodniego na przełomie XIX i XX wieku*, Poznań 2004.

Kledzik E., Michalski M., Praczyk M., *Nowe narracje o „Ziemiach Odzyskanych” – propozycje*, [w:] „Ziemie Odzyskane”. W poszukiwaniu nowych narracji, red. E. Kledzik, Poznań 2018.

Petermann E., *Geschichte des Colbergischen Grenadier-Regiments Graf Gneisenau (2. Pommersches) Nr. 9*, Berlin 1889.

Szpociński A., *Miejsca pamięci (lieux de memoire)*, Teksty Drugie nr 4, 2008, s. 18-19, wersja cyfrowa: http://rcin.org.pl/Content/50928/WA248_67233_P-I-2524_szpocinski-miejsca.pdf

Zawiła M., *Dziedziczenie przedwojennych cmentarzy na terenach postmigracyjnych Polski*, Kraków 2019.

Netgrafia

<https://des.genealogy.net/vl1870/search/index>

<http://www.belgard.org/Ortsgesch/Schivelbein/Gefallenenlisten.htm>

<http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP19460440085>